

PRVNÍ A DRUHÁ PŘÍRODA

Ivan Landa

Herbert Marcuse (1898—1979), německý filosof a sociolog, jeden z nejvýznamnějších představitelů Frankfurtské školy žijící od roku 1934 v emigraci ve Spojených státech amerických, se v předválečných letech ponořil — stejně jako jeho souputníci, například Erich Fromm — do intenzivního studia Freudova díla. Nepřístupoval k němu však jako k psychologické teorii. Zajímal se o jeho metapsychologický rozměr. V poválečných letech se pokusil propojit Freudovu koncepci sexuality, kultury a civilizace s Marxovými analýzami kapitalismu a s marxovskou koncepcí dějin. Styčné plochy mezi Freudem a Marxem spatřoval ve filosofické antropologii, v pojetí člověka jako přírodní a současně společenské bytosti. Výsledky úvah shrnul v knize *Erös a civilizace* (1955), která představuje originální syntézu marxismu a psychoanalýzy. Do třetího vydání knihy v roce 1966 Marcuse sepsal „Politickou předmluvu“ (1966), v níž jednak zopakoval hlavní myšlenky *Eröta a civilizace*, jednak znovu připomněl, že Freudova metapsychologická koncepce a psychoanalýza vůbec mají silný politický náboj.

Knihu *Erös a civilizace* přeložil do češtiny koncem šedesátých let Lubomír Sochor. Překlad, opatřený Sochorovou úvodní studií nazvanou „Filosofická konfrontace

Marxe a Freuda“, měl původně vyjít v roce 1970 v Mladé frontě v edici Ypsilon. Sazba však byla rozmetána. Vysázenou verzí pro korektury spolu s původním strojopisem překladu se nicméně podařilo nedávno najít v Sochorově literární pozůstalosti. Obojí posloužilo jako podklad pro připravované vydání, které se plánuje na rok 2024 v nakladatelství Filosofia, v ediční řadě Emancipace a kritika.

Sochor se v šedesátých letech zasloužil o pořízení hned několika překladů Marcuseho textů do češtiny. Inicioval a zrealizoval překlad útlé Marcuseho knížky *Psychoanalýza a politika*. Svazek měl vyjít v roce 1968 v edici Otázky a názory; návrh obsahoval překlad dvou přednášek: „Teorie pudů a svoboda“ (1956) a „Idea pokroku ve světle psychoanalýzy“ (1956) a dále jednoho článku: „Zastarávání psychoanalýzy“ (1963). Svazek vyšel v roce 1970 v edici Filosofie a současnost. Sochor stál také za edičním návrhem na překlad Marcuseho knihy *Jednorozměrný člověk* (1964) a lektoroval návrh na vydání *Eseje o osvobození* (1969). Druhý návrh nebyl vůbec zrealizován, první ano, byť po více než dvou desetiletích od samotného Sochorova edičního návrhu.

Ohlas Marcuseho myšlenek nebyl v Československu vždy jednoznačně

pozitivní. V poválečných letech se měnil dle toho, jak se měnilo společenské a politické klima. Koncem padesátých let se předmětem polemik a diskusí stala Marcuseho sovětologická práce *Sovětský marxismus* (1958). Marcuse zde širavým způsobem zkritizoval jak marxismus-leninismus — podle něj nejde o teorii, natožpak o filosofii, nýbrž o ideologické schéma sloužící jako podezdívka společenského systému —, tak samotný společenský systém panující v Sovětském svazu, jemuž vytýkal, že reálně popírá ideály (například ideály svobody, rovnosti, spravedlnosti), jichž se nominálně dovolává a na nichž údajně stojí. V šedesátých letech byla tato Marcuseho kniha čtena explicitně jako kritika stalinismu.

Mezi marxistickými filosofy zaznamenaly v padesátých a šedesátých letech značný ohlas Marcuseho rané práce: (nejen) mezi hegelovskými badateli se četla kniha *Hegelova ontologie a základy teorie dějinnosti* (1932), studie „O filosofických základech pojmu práce v hospodářské vědě“ (1932) anebo články a eseje, v nichž Marcuse usiloval o smíření historického materialismu s Heideggerovou fundamentální ontologií; právě tyto texty stály u zrodu fenomenologického marxismu.

Vliv těchto Marcuseho děl je patrný zejména u Karla Kosika v *Dialektice*

konkrétního (1963). Kosík se z jedné strany ohradil vůči Marcuseho pojetí práce. Vytýkal mu, že práci pojímá ekonomicky nebo sociologicky, namísto toho, aby jí rozuměl ontologicky: jako ohnisku zrodu člověka a jako místu odlišení se člověka od ostatních živočichů. Kosík, opíraje se o Hegelovu myšlenku o souvislosti práce a „zadržené žádostivosti“, prohlašoval, že člověk je podobně jako ostatní živočichové především pudová bytost. Usiluje proto ve své činnosti primárně o uspokojení svých pudů, ať už je to hlad, nebo sexuální pud. Z bezprostřední pudové sféry („první příroda“) se ovšem člověk vyděluje, je-li s to odložit uspokojení svých pudů na později a vložit mezi potřebu a ukojení střední článek, jímž je *práce*. Zadržetí žádostivosti v práci — to je přesně ten rozhodující moment, kdy vzniká člověk, ekonomie, společnost, kultura a civilizace. Z druhé strany Kosík od Marcuseho přejímá základní přesvědčení, že marxismus není schopen provést víceúrovňovou analýzu společností, neboť je přes příliš zacílen na studium dějinných epoch, společenských forem a strukturálních činitelů, ovlivňujících životy lidí, aniž věnuje pozornost konkrétnímu člověku a konkrétním podobám, jakých nabývá život lidí v různých dobách a na různých místech. Stejně jako Marcuse také Kosík hledal inspiraci ve fenomenologii a nabyl přesvědčení, že je potřeba obohatit marxismus, který je především teorií emancipace člověka skrze revoluci, o individuální perspektivu.

I když pozdní Marcuse se na rozdíl od Kosíka od fenomenologie jako inspiračního zdroje odklonil, nikdy neopustil stanovisko, podle něhož marxismus je teorií emancipace člověka skrze revoluci měnící od základu společenskou formu. Právě psychoanalýza, beroucí v potaz individuum, jeho přírodní složku a psychofyzický život, propůjčuje nezřídka mlhavým emancipačním představám a vizím ostré kontury. Marcuseho ústřední myšlenka zní přitom tak, že v emancipaci člověka jde o uvolnění pudové, zejména sexuální energie (nazývá ji souhrnně „Eros“), která je v moderních komplexních společnostech stále důmyslněji omezována a regulována kulturní hegemonií, stejně jako společenskými, politickými či ekonomickými institucemi. Psychoanalýza se tedy snaží pochopit pudovou složku člověka, jeho přirozenost, zatímco marxismus popisuje společenskou formu a její proměny v dějinách, mající vliv na tvárnění lidské přirozenosti. Jedině psychoanalytický marxismus proto může aspirovat na to, stát se kritickou teorií moderní společnosti vyznačující se narůstající komplexitou.

To je jádrem Marcuseho koncepce psychoanalytického marxismu, představené v knize *Eros a civilizace* a později dále rozvinuté v knize *Jednorozměrný člověk*, na niž kriticky navázal Robert Kalivoda. V eseji „Marx a Freud“ (1964) s Marcusem polemizoval a současně vedl dialog. Rozcházel se s ním nejen v hodnocení Freudovy metapsychologie, nýbrž také v odpovědi na otázku, v čem může být psychoanalýza pro marxismus přínosná. Pudová či podle Kalivody „biopsychická energie“ alias Marcuseho „Eros“ je naturalisticky vyložená spontaneita člověka. Freud ji naturalizoval, když ji označil za neosobní, neurčité „Es“ (Ono), jehož vůdčím principem je slast a dosažení uspokojení. Pudová energie však dříve či později naráží na překážky, zadržující či znemožňující uspokojení, tj. princip slasti je konfrontován s principem reality. Následkem toho se neosobní a neurčité „Es“ personalizuje a determinuje: Vzniká „Ich“ (Já), které napříště plní funkci kontrolora či regulátora pudové energie. Nad tímto Já se ovšem tyčí ještě vyšší kontrolní instance: „Über-Ich“ (Nad-Já), představující kolektivní významovou strukturu — kulturu, civilizaci. Každý z nás si ji osvojujeme během socializace. Reguluje pak naši pudovou energii zevnitř, bez našeho vědomého souhlasu či aktivního přičinění. Kalivoda v návaznosti na Freuda rozumí této pudové energii jako zcela základní vrstvě existence člověka. Z ní a nikoli v opozici vůči ní povstává ekonomie, společnost, etika, právo, kultura a civilizace. Kalivoda se podobně jako Marcuse zamýšlí nad otázkou, do jaké míry může emancipace člověka skrze revoluci rozřešit rozpor přítomný v člověku, jenž je přírodní a současně společenskou bytostí, respektive který je konfliktem a jednotou tří elementů: Onoho, Já a Nad-Já. S Marcusem pak sdílí optimismus, že je možné zharmonizovat přírodní a společenskou stránku, respektive zmiňované tři elementy.

Na okraj poznamenejme, že Kosíkovo stanovisko je docela jiné nežli Marcuseho a Kalivody. Přírodní stránku — žádostivost — má sice na zřeteli, nicméně výhradně v její práci zkultivované, a tudíž zespolečenštěné podobě. Pro Kosíka je člověk v prvé řadě pracující, činnou subjektivitou. Kalivoda a Marcuse naproti tomu obracejí pozornost k hlubší vrstvě lidské existence, k neměnné přirozenosti člověka („první přírodě“), která je podle nich zřídlem veškeré činnosti, bez ní nelze vysvětlit a pochopit, že člověk je vůbec činnou subjektivitou. Kosíka zas více zajímá společenskost

(„druhá příroda“); pokládá ji za dějinnou a proměnlivou v důsledku revolučních přeměn společenské formy, čímž vlastně dává za pravdu Marxovi, který tvrdil, že člověk je souhrnem společenských vztahů.

V politicky zjištěné atmosféře roku 1968 se Marcuse stal na Západě teoretikem Nové levice a ideovým guru studentské revolty Pařížského máje. Jeho myšlenky však rezonovaly také u nás, mezi mládeží a studenty v průběhu Pražského jara a bezprostředně po něm. Vlivný byl Marcuseho ikonický esej „Represivní tolerance“ (1966), s podtitulem „Kritika čisté tolerance“, který vyšel v českém překladu. Zabývá se v něm otázkou, do jaké míry je praktikování tolerance osvobozující a zda může být v některých případech hlásání tolerance zástěrkou pro potlačování svobody. Nechala se jím inspirovat Jiřina Šiklová v partiích své knížky o studentském hnutí nazvané *Stoupenci proměn* (1969).

Počátkem sedmdesátých let se Praha stala centrem mezinárodního projektu koordinovaného tehdejší Československou akademií věd a zaměřeného na kritiku koncepcí Frankfurtské školy a kritické teorie společnosti. Do projektu byly zapojeny všechny země tehdejšího východního bloku. Přestože valná část výsledků měla ideologické zabarvení, vznikla řada zajímavých studií, z nichž mnohé zůstávají nevydané, například studie Ireny Dubské, která se na projektu podílela v pozici prekarizované pracovnice Ústavu pro filosofii a sociologii Československé akademie věd, provádějící rešerše a zpracovávající podklady pro jiné. Náplň, rozsah a osudy tohoto projektu nejsou dosud zmapovány, stejně jako dějiny normalizační marxistické filosofie, jejíž jednou kapitolou je právě zmiňovaný projekt. Ve stručnosti lze říci, že kritika Marcuseho vlivu na Novou levič a studentské hnutí se nesla v duchu Leninovy kritiky „dětské nemoci levičáctví“; Marcuseho pokusy o syntézu marxismu a psychoanalýzy byly kritizovány za to, že údajně mylně ztotožňuje sexuální a sociální revoluci; v neposlední řadě byla odmítána Marcuseho teze, že moderní komplexní společnosti — nehledě na to, zda jsou kapitalistické, či socialistické — nutně stojí a padají s moderní vědou a technikou, které člověku sugerují mylnou představu emancipace, založené na ekonomickém růstu a rozvoji výrobních sil: Marcuse byl tehdy kritizován za údajnou technofobii prosakující prý z jeho knihy *Jednorozměrný člověk*.

Autor je filosof.